

Kertas Ulasan

Sejarah Dan Pengalaman Hubungan Etnik Di Sabah: Kesepaduan Dalam Kepelbagaian
(History and Experience of Ethnic Relations in Sabah: Unity in Diversity)

Siti Aidah binti Lukin @ Lokin^{1*}, Suraya Sintang¹ & Johan Johnes^{2,3}

¹Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

²Institut Kajian Orang Asal Borneo, Universiti Malaysia Sabah, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

³Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

*Pengarang Koresponden: sitiaida@ums.edu.my

Abstrak: Mewujudkan bangsa Malaysia yang bersatu padu adalah agenda yang sangat penting bagi negara Malaysia yang mempunyai penduduk pelbagai etnik. Pelbagai usaha telah dilaksanakan oleh pihak kerajaan khususnya bagi memupuk hubungan etnik yang harmoni dalam kalangan rakyat serta mengukuhkan integrasi nasional antara Semenanjung Malaysia, Sabah dan Sarawak. Meskipun usaha tersebut dilaksanakan secara berterusan, namun apabila diteliti keadaan hubungan etnik dalam kalangan penduduk di negara ini, wujud pandangan dan tanggapan umum tentang hubungan etnik di Sabah adalah baik berbanding keadaan hubungan etnik di Semenanjung Malaysia. Pernyataan ini seringkali diungkapkan dalam ucapan para pemimpin politik sama ada yang datang dari Semenanjung Malaysia mahu pun pemimpin tempatan di Sabah dan dilaporkan oleh akhbar tempatan. Malah rakyat Malaysia di negeri-negeri yang lain diseru untuk mencontohi keharmonian hubungan etnik di Sabah. Pendekatan utama kajian ini adalah kualitatif yang menggunakan data-data sekunder daripada bahan-bahan rujukan yang telah diterbitkan seperti buku, bab dalam buku dan artikel daripada jurnal berindeks atau tidak berindeks termasuk sumber jurnal atas talian. Daripada kajian-kajian lepas yang dirujuk, pelbagai faktor sosial seperti amalan budaya, adat tradisi, agama, kepercayaan, amalan harian, dan perkahwinan campur adalah antara faktor yang saling berkaitan serta dapat membuktikan bahawa hubungan etnik yang baik dan toleransi etnik di Sabah adalah tinggi. Kajian yang berterusan wajar dilaksanakan bagi mengupas faktor-faktor lain agar dapat menambah maklumat yang sedia ada. Faktor yang tidak kurang pentingnya dan harus diketengahkan ialah tentang sejarah dan perkembangan masyarakat Sabah seiring dengan perubahan sistem pentadbiran dan perkembangan sosioekonomi negeri ini yang memberi kesan kepada hubungan etnik dalam kalangan penduduknya. Justeru, makalah ini cuba memfokuskan perbincangan tentang faktor-faktor tersebut dan kaitannya dengan keadaan serta pengalaman hubungan etnik yang harmoni di Sabah dalam konteks kesepaduan dalam kepelbagaian.

Kata kunci: Hubungan etnik, integrasi nasional, etnik, toleransi etnik, kesepaduan dalam kepelbagaian.

Abstract: Creating a united Malaysian nation is a very important agenda for Malaysia which has a multi-ethnic population. Various efforts have been implemented by the government, especially to foster harmonious ethnic relations among the people and strengthen national integration between Peninsular Malaysia, Sabah and Sarawak. Although ethnic relations efforts are continuously implemented, the state of ethnic relations in

Sabah is much better compared to that in Peninsular Malaysia. This observation is often expressed in the speeches of political leaders whether coming from Peninsular Malaysia or local leaders in Sabah and reported by local newspapers. Even Malaysians in other states are called to emulate the harmony of ethnic relations in Sabah. The main research approach for this study is qualitative. The source of secondary data such as main references from books, chapters in books, indexes or/and no-indexes article journals including online sources was used extensively. Previous studies show that various social factors contribute to good ethnic relations as well as ethnic tolerance in Sabah and Sarawak. These include cultural practices, traditional customs, religion, beliefs, daily practices, and even intermarriages. Ongoing research should be carried out to analyze possible other factors that could add to the existing information. No less important and should be highlighted is the history and development of Sabah society in line with changes in the administrative system and socio-economic development of this state that affects ethnic relations among its population. Thus, this paper attempts to focus the discussion on these factors and their relation to the situation and experience of harmonious ethnic relations in Sabah in the context of integration in diversity.

Keywords: Ethnic relations, national integration, ethnic, ethnic tolerance, unity in diversity

Pengenalan

Pembentukan negeri Sabah dan latar belakang penduduknya mempunyai sejarah dan keunikannya tersendiri sebelum negeri ini bersama-sama Persekutuan Tanah Melayu, Singapura dan Sarawak membentuk Persekutuan Malaysia pada 16 September 1963. Pembentukan Malaysia membawa era baharu bagi penduduk Sabah kerana telah menjadi sebahagian daripada rakyat negara ini yang membentuk bangsa Malaysia. Walau bagaimanapun pembentukan bangsa Malaysia tidak menyebabkan identiti kepelbagaian etnik yang wujud di Sabah sejak zaman pra-kolonial terhapus, tetapi ciri kepelbagaian etnik masyarakat peribumi Sabah memberikan dimensi tambahan yang agak unik kepada ciri kepelbagaian etnik di Malaysia (Kntayya Mariappan:2012:3). Di Malaysia, hanya di Sabah dan Sarawak sahaja sifat dan kepentingan kepelbagaian etnik dalam kalangan penduduk etnik tempatan atau peribumi masih berterusan dan mendapat pengiktirafan sosial dan politik yang ketara berbeza dengan pengalaman masyarakat tempatan di Semenanjung Malaysia. Pada umumnya masyarakat tempatan di Semenanjung Malaysia telah mengalami proses penyeragaman identiti etnik sebagai etnik Melayu dan bumiputera dalam sejarah politik dan pembentukan negara merdeka Malaysia (Kntayya Mariapan:2012:17). Oleh sebab itu, perkembangan yang berlaku di Sabah dan Sarawak seperti keadaan hubungan antara pelbagai etniknya yang harmoni menarik perhatian pemerhati di seluruh negara terutamanya dalam kalangan pemimpin-pemimpin politik dari Semenanjung Malaysia.

Pengalaman hubungan etnik di Sabah membuktikan bahawa masyarakatnya hidup dalam harmoni meskipun berlatarbelakangkan ciri kepelbagaian etnik dari segi sistem agama dan kepercayaan serta kepelbagaian amalan adat dan budaya. Pandangan dan tanggapan umum tentang hubungan etnik penduduk di Sabah adalah baik berbanding keadaan hubungan etnik di Semenanjung Malaysia dan toleransi etnik di Sabah adalah tinggi sering dipaparkan oleh media dan para pemimpin sama ada dari Sabah mahupun dari Semenanjung Malaysia. Walau bagaimanapun, kajian-kajian ilmiah yang telah dilaksanakan oleh para sarjana bagi membuktikan kebenaran pernyataan tersebut didapati masih agak kurang. Kajian-kajian lepas yang telah dilaksanakan oleh para pengkaji seperti Kntayya Mariappan (2012), Budi Anto Mohd Tamring (2020), Suraya Sintang (2019), Manual Damilan (2019) dan Sharifah Darmia Sharif Adam(2020) membuktikan

bahawa hubungan etnik yang baik dan toleransi etnik di Sabah adalah tinggi seperti yang sering dipaparkan oleh media dan didakwa oleh para pemimpin sama ada dari Sabah mahupun dari Semenanjung Malaysia. Pelbagai faktor seperti amalan budaya, adat tradisi, agama, kepercayaan, amalan harian, dan perkahwinan campur yang saling berkaitan dapat menjelaskan berlakunya keadaan hubungan harmoni tersebut.

Faktor sejarah pembentukan masyarakat Sabah dengan ciri kepelbagaian juga tidak boleh dipinggirkan dalam meneliti keadaan hubungan etnik yang harmoni ini. Hal ini kerana sejarah perkembangan masyarakat ini amat penting untuk difahami sebagai faktor asas atau umum yang menyebabkan hubungan etnik yang harmoni di Sabah. Oleh sebab itu, bila dirujuk kajian-kajian yang dilaksanakan pada peringkat mikro atau di lokasi daerah-daerah terpilih di Sabah, hasil kajian menunjukkan fenomena yang lebih kurang sama iaitu hubungan etnik yang harmoni dan toleransi etnik yang tinggi disebabkan adanya semangat kebersamaan (*a sense of living togetherness*) yang dibina melalui interaksi seharian dalam pelbagai aktiviti sosial seperti makan bersama, tinggal bersama dan melibatkan diri dalam upacara perayaan dan keagamaan bersama meskipun mereka berbeza dari segi sistem kepercayaan dan anutan agama. Pasti nya semangat kebersamaan ini tidak terbentuk dalam jangka masa yang singkat, sebaliknya ia melalui sejarah dan pengalaman jangka panjang hidup bersama dalam kepelbagaian. Justeru, makalah ini akan cuba memfokuskan perbincangan terhadap sejarah dan perkembangan masyarakat Sabah seiring dengan perubahan sistem pentadbiran dan perkembangan sosioekonomi negeri ini serta kaitannya dengan keadaan dan pengalaman hubungan etnik yang harmoni di Sabah dalam konteks kesepaduan sosial dalam kepelbagaian.

Metodologi Kajian

Penulisan artikel ini berasaskan pendekatan kajian kualitatif yang menggunakan data-data sekunder daripada bahan-bahan rujukan yang telah diterbitkan seperti buku, bab dalam buku dan artikel daripada jurnal berindeks atau tidak berindeks ternasuk sumber jurnal atas talian. Data-data sekunder daripada buku dan bab dalam buku merupakan rujukan berkenaan sejarah dan latar belakang masyarakat pelbagai etnik di Sabah, manakala data-data sekunder daripada artikel-artikel dalam jurnal yang dirujuk pula lebih memfokus perbincangan berkenaan situasi toleransi dan hubungan etnik yang harmoni di Sabah.

Sorotan Literatur

1. Sejarah Awal Pembentukan Masyarakat di Sabah

Sabah berlatarkan keunikan masyarakatnya yang terdiri daripada 41 kumpulan etnik dan sub-kumpulan etnik yang dikelaskan sebagai bumiputera dan bukan bumiputera. Etnik-etnik di Sabah menggunakan lebih daripada 50 bahasa dan menuturkannya dalam 80 dialek masing-masing (Sharifah Darmia Sharif Adam:2020:63). Setiap kumpulan etnik mempunyai petempatan, adat resam, budaya, dan kepercayaan yang berbeza. Mereka terdiri daripada peribumi bukan Islam dan Islam. Peribumi bukan Islam diwakili oleh etnik Kadazandusun, Murut dan Rungus yang kebanyakannya tidak beragama Islam, manakala etnik Bajau, Iranun, Idahan, Bisaya, Melayu Brunei, dan Tidong pada keseluruhannya beragama Islam. Hal ini menyebabkan kumpulan etnik dan sub-etnik peribumi Sabah sukar dikenal pasti dan sulit dibezakan. Petempatan peribumi bukan Islam dan peribumi Islam agak berselerak, iaitu mengikut kawasan tertentu khususnya di kawasan pedalaman dan di pesisir pantai. Pemisahan kawasan petempatan seolah-olah membentuk satu garis halus pemisah antara dua kumpulan peribumi bukan Islam dan peribumi Islam ini. Meskipun demikian, seperkara yang mampu dan berupaya dikongsi bersama antara mereka ialah peraturan adat yang dimiliki oleh semua kumpulan etnik ini (Saidatul Nornis Hj. Mahali: 2017:115-116). Latar belakang kepelbagaian etnik ini menjadikan Sabah sebagai

sebuah negeri yang mempunyai keistimewaan tersendiri. Sebelum kewujudan masyarakat Sabah seperti yang ada pada hari ini, perlu difahami terlebih dahulu sejarah dan latar belakang pembentukan masyarakatnya sejak zaman pra-kolonial, zaman kolonial, selepas merdeka dan setelah pembentukan Malaysia. Hal ini kerana, pembentukan masyarakat yang bercirikan kepelbagaian di Sabah berkait rapat dengan perkembangan sejarah, sistem pentadbiran dan perkembangan sosioekonomi negeri ini.

Sejak abad ke-16, Sabah berada di bawah pentadbiran Kesultanan Brunei dan pada abad ke-18 pula, sebahagian besar wilayah pantai timur Sabah diserahkan oleh pemerintah Brunei kepada Kesultanan Sulu apabila Sultan Sulu membantu Sultan Brunei dalam krisis perebutan takhta para pewaris Kesultanan Brunei. Di bawah kedua-dua kesultanan, Sabah dibahagikan kepada beberapa wilayah pegangan yang ditadbir oleh para pembesar Brunei dan Sulu. Para pembesar ini menjalankan pentadbiran mereka melalui ketua-ketua tempatan atau ketua-ketua suku etnik di wilayah pegangan mereka. Oleh sebab kedua-dua kesultanan ini tidak memperluaskan pengaruh mereka di kawasan pedalaman, maka pemimpin di kawasan pedalaman yang dikategorikan sebagai 'ketua-ketua bebas' dapat meneruskan pentadbiran mereka secara persendirian. Tidak terdapat satu bentuk pentadbiran yang seragam di seluruh negeri Sabah dan situasi ini berterusan sehingga abad ke-19 dan hanya mula berubah setelah Syarikat Berpiagam Borneo Utara British (SBBUB) mula mentadbir Sabah pada tahun 1881 (Siti Aidah Hj. Lokin:2007:199-200). Sistem pentadbiran yang berbeza-beza di Sabah sejak abad ke-16 juga menyebabkan penduduknya terpisah-pisah mengikut suku masing-masing di kawasan pentadbiran ketua-ketua tempatan atau ketua-ketua bebas. Oleh sebab itu, keterikatan dengan suku dan budaya di kawasan tempat tinggal masing-masing menjadi identiti kepada kebanyakan penduduk khususnya masyarakat peribumi di Sabah. Hubungan mereka terikat sesama suku dan peluang untuk berinteraksi dengan etnik yang lain masih agak kurang terutamanya bagi mereka yang tinggal di kawasan pedalaman.

Usaha merekodkan maklumat atau klasifikasi etnik di Sabah dimulakan oleh SBBUB menerusi banci penduduk pada tahun 1891, 1901 dan 1911. Namun begitu, para pegawai SBBUB menghadapi kesukaran untuk mengklasifikasikan penduduk peribumi akibat kurangnya sumber tentang masyarakat ini dan kewujudan begitu banyak kelompok suku peribumi yang sukar ditentukan kategori etnik mereka (Siti Aidah Hj. Lokin:2007:5). Oleh sebab itu, nama suku dan bilangannya berubah-ubah dalam tiga banci penduduk yang dilaksanakan itu. Misalnya dalam banci penduduk pada tahun 1901, terdapat 13 kelompok suku peribumi, pada tahun 1911, 14 suku peribumi, pada tahun 1921, 16 suku peribumi dan 1960 pula terdapat 12 suku peribumi. Situasi ini menunjukkan bahawa pada awal pemerintahan SBBUB ternyata penduduk Sabah khususnya di kawasan pedalaman memang hidup terpisah-pisah dan mereka sendiri sukar menentukan identiti etnik mereka sama ada sebagai satu etnik atau sebagai sub-kelompok atau suku kepada etnik berkenaan. Sebagai contoh bagi etnik Tombonuo (dieja juga sebagai Tembenua, Tembenuo atau Tambunwa) tidak mempunyai pengelasan yang jelas. Kadang kala suku ini dimasukkan di bawah kelompok Dusun, kadangkala Tambunwa dan orang Sungai (Maxwell, D.R:1921:18, Jones, L.W:1960:43). Kesukaran ini menyebabkan kebanyakan pegawai SBBUB mengklasifikasikan kelompok masyarakat peribumi di Sabah kepada dua kelompok umum iaitu Masyarakat Melayu Muslim dan Masyarakat Pagan. Masyarakat Melayu Muslim merujuk kepada masyarakat yang tinggal di pesisiran pantai dan menganut agama Islam, manakala masyarakat Pagan pula ialah masyarakat yang mendiami kawasan pedalaman dan mengamalkan kepercayaan animisme. Meskipun daripada rekod banci penduduk yang dijalankan di Sabah oleh SBBUB sejak banci pertama 1891 sehingga banci terakhir oleh Kerajaan Kolonial British pada tahun 1961 menunjukkan berlaku perubahan dalam proses pengkategorian atau klasifikasi penduduk etnik peribumi, namun banci tersebut telah

memudahkan SBBUB menguruskan rekod masyarakat tempatan secara berterusan (Kntayya Mariappan:2012:9). Banci awal SBBUB juga amat penting dalam proses pengkategorian dan klasifikasi etnik yang terdapat di Sabah sejak awal pemerintahan SBBUB sehinggalah selepas Perang Dunia Kedua.

Pada zaman awal pemerintahan SBBUB juga menunjukkan hubungan etnik penduduk di Sabah lebih bersifat interaksi sesama suku dan etnik dalam lingkungan persekitaran tempat tinggal dan budaya mereka sahaja. Sebelum masyarakat peribumi terdedah luas dengan pembangunan khususnya sistem pendidikan moden ternyata dalam pemikiran mereka, semangat patriotik dapat diertikan sebagai semangat sayangkan atau mencintai tempat tinggal mereka tanpa mencintai keseluruhan negeri Sabah. Mereka mencintai tempat tinggal mereka tanpa mengira siapa pemimpin mereka, asalkan pemerintah tersebut membenarkan mereka meneruskan cara hidup mereka (Hall, Maxwell:1962:16). Komuniti-komuniti budaya di Sabah sebelum kedatangan kuasa Barat mengamalkan adat dan kepercayaan yang berbeza. Komuniti peribumi Dusun dan Murut dirujuk sebagai masyarakat Pagan. Orang Bajau sejak kedatangan kuasa Barat telah menganut agama Islam dan mengamalkan adat yang berbeza dengan kelompok peribumi yang lain. Banyak kumpulan budaya kecil yang mendiami kawasan-kawasan penempatan tertentu di seluruh wilayah Sabah. Mereka mengamalkan adat, bahasa dan kepercayaan yang berbeza antara satu sama lain. Interaksi pada peringkat awal dengan kelompok yang lain adalah menerusi urusan pertukaran barang keperluan harian, berkonflik secara kecil-kecilan dari semasa ke semasa, kehidupan mereka bersifat tersendiri, belum memiliki kesedaran sebagai kumpulan etnik biarpun mereka sedar akan perbezaan yang wujud dalam budaya antara kumpulan dalam kehidupan harian mereka (Kntayya Mariappan:2012:7-8). Sejak zaman berzaman, adat yang diwarisi dari generasi ke satu generasi lain memainkan peranan penting dalam kehidupan harian etnik peribumi di Sabah. Dalam kehidupan mereka, aktiviti harian dipengaruhi oleh batasan yang ditetapkan oleh adat. Tidak dinafikan bahawa undang-undang adat sebagai peraturan yang telah berjaya mengekang masalah yang timbul di kampung-kampung serta mengharmonikan kehidupan bermasyarakat di Sabah (Saidatul Nornis:2017:130)

Selain etnik peribumi, etnik Cina telah lama berada di Sabah sejak zaman pra-kolonial lagi sebagai peniaga dan sering berurusan jual beli dengan penduduk tempatan termasuklah di kawasan-kawasan kampung yang jauh di kawasan pedalaman. Malah di kebanyakan pekan kecil di Sabah atau di kampung-kampung yang menjalankan kegiatan tamu secara aktif, biasanya orang Cina akan membuka kedai runcit di situ. Sehingga kini masih ditemui deretan kedai-kedai atau sekurang-kurangnya sebuah kedai lama di kawasan berkenaan sebagai bukti kegiatan kedai runcit awal di Sabah diusahakan oleh orang-orang Cina. Interaksi secara aktif dan hubungan harian yang saling bergantung dalam kalangan etnik Cina dan penduduk tempatan menyebabkan amalan kahwin campur banyak berlaku dalam komuniti ini sehingga membentuk etnik baharu di Sabah yang dikenali sebagai Sino dan gelaran rasmi bagi masyarakat ini ialah *Sino-Native*. Sino merujuk kepada masyarakat Peranakan di Sabah yang terhasil daripada perkahwinan campur masyarakat tempatan (etnik Kadazan, Dusun dan Murut) dengan golongan berketurunan Cina. Sino telah wujud di Sabah sejak 20 dekad yang lalu. Semasa era pemerintahan Kesultanan Brunei, Kesultanan Sulu dan penjajahan British di Sabah, golongan ini diterima dan dianggap sebagai peribumi atau *natives* (Jurry Foo:2011:430-431). Taburan masyarakat Sino di Sabah agak luas kerana mereka terdapat di kawasan bandar, pinggir bandar, di kawasan luar bandar dan tinggal bersama-sama komuniti peribumi.

Secara khususnya, kesedaran dan kepentingan identiti etnik mula berkembang secara ketara hanya dalam sejarah pembentukan masyarakat moden yang dijana oleh proses perkembangan ekonomi kapitalisme dan penjajahan. Dalam proses pembentukan masyarakat moden, berlakunya transformasi identiti dan kebangkitan pengaruh etnik dalam kehidupan kumpulan-kumpulan budaya tradisional. Di Sabah, situasi sedemikian dapat

dikatakan telah mula berkembang dengan kemasukan pengaruh pemerintahan kuasa Barat melalui SBBUB (Kntayya Mariappan:2012:9). Kolonialisme telah membawa banyak perubahan bagi negeri Sabah terutamanya dari segi pengenalan satu bentuk pentadbiran yang seragam, pengenalan sistem ekonomi moden berorientasikan pengeluaran secara besar-besaran dalam bidang pertanian, pembalakan dan aktiviti perdagangan serta pembangunan di bidang sosial. Jika dibandingkan dengan keadaan negeri Sabah sebelum pemerintahan SBBUB, tidak dapat dinafikan bahawa pemerintahan SBBUB (1881-1942) telah menyumbang ke arah pengenalan asas-asas pemodenan negeri Sabah dan penduduknya dari pelbagai aspek kehidupan (Siti Aidah Hj. Lokin:2007:202). Dalam konteks modenisasi, dua perkara yang perlu diberi perhatian adalah modenisasi (sosioekonomi dan politik) dan corak hubungan etnik yang datang seiring dan saling berkaitan di antara satu sama lain. Modenisasi sebenarnya memang memberi kesan ke atas corak hubungan etnik sama ada dalam bidang politik, ekonomi dan sosial. Modenisasi memberi kesan kepada corak hubungan etnik dapat dilihat dengan adanya kesedaran etnik dalam bidang politik, persaingan etnik dalam ekonomi dan politik, serta konflik antara etnik. Modenisasi memberi kesan positif dan negatif dalam hubungan antara etnik di Malaysia (Hasnah Husiin:2009:21).

Pengenalan asas-asas pemodenan dari segi pentadbiran dan sosioekonomi yang dilaksanakan oleh SBBU telah membuka ruang yang lebih luas bagi penduduk peribumi untuk berinteraksi sesama etnik peribumi yang lain dan etnik bukan peribumi seperti etnik Cina. Penglibatan ketua-ketua tempatan dalam institusi pentadbiran peribumi yang menjadi sebahagian daripada sistem pentadbiran SBBUB membuka peluang kepada ketua-ketua tempatan bertemu dan bertukar-tukar idea serta buah fikiran dengan pemimpin masyarakat daripada pelbagai etnik dari seluruh Sabah. Penglibatan penduduk dalam bidang kerja di ladang-ladang, sebagai buruh dalam pembinaan kemudahan asas seperti jalan raya, penglibatan dalam perniagaan di tamu-tamu mingguan yang dimajukan lagi oleh pihak SBBUB menyebabkan semakin meluas interaksi penduduk pelbagai etnik di kebanyakan daerah di Sabah. Pembukaan sekolah-sekolah vernakular di samping sekolah-sekolah sukarela anak negeri juga tidak dapat dinafikan menyumbang kepada perkembangan pendidikan anak-anak peribumi dan menjadi tempat mereka bergaul dengan etnik lain.

Semasa zaman pendudukan Jepun di Sabah, orang-orang Cina dikehendaki memberikan sumbangan wang sebanyak sejuta ringgit kepada pemerintah Jepun berupa derma atau sumbangan yang mesti dijelaskan oleh orang-orang Cina sebagai bukti kesetiaan mereka kepada pemerintah Jepun. Penduduk Cina di Jesselton (Kota Kinabalu) ditetapkan membayar 600,000 ringgit manakala penduduk Cina di Sandakan pula membayar 400,000 ringgit. Jika penduduk di kedua-dua daerah gagal menjelaskan bayaran tersebut, jawatankuasa yang mewakili etnik Cina mengutip wang tersebut akan diambil tindakan keras dan daerah mereka akan diserang oleh tentera Jepun. Kesukaran untuk mendapatkan wang bagi menyara kehidupan dan membayar sumbangan wang kepada pemerintah Jepun menyebabkan terdapat tauke-tauke Cina yang melarikan diri ke kawasan yang jauh misalnya penduduk Cina dari bandar Kota Kinabalu ke kawasan Penampang dan Kinarut (Siti Aidah Hj. Lokin:2007:106). Di kawasan berkenaan mereka tinggal dalam komuniti penduduk peribumi dan bersama-sama menjalankan kegiatan berkebun. Tinggal dalam komuniti peribumi menyukarkan pihak tentera Jepun memburu mereka disebabkan dari segi ciri-ciri fizikal orang Cina yang tidak jauh berbeza dengan etnik Kadazan di Penampang dan Etnik Dusun di Kinarut. Tambahan pula orang-orang Cina berkenaan bersedia mengenakan pakaian dan mengamalkan cara hidup masyarakat Kadazan dan Dusun di kampung-kampung yang didiami agar identiti Cina mereka tidak dikenali oleh tentera Jepun. Zaman pendudukan Jepun menyaksikan hubungan yang baik antara etnik peribumi dengan etnik Cina khususnya terus terjalin, penduduk peribumi pula bersedia membantu dan memberikan perlindungan kepada

orang-orang Cina daripada kekejaman Jepun. Pengalaman hubungan etnik yang baik sebegini dapat diteruskan dalam kehidupan masyarakat pelbagai etnik di Sabah selepas Perang Dunia Kedua.

2. Masyarakat Sabah Selepas Perang Dunia Kedua Sehingga Pembentukan Malaysia

Selepas Perang Dunia Kedua, SBBUB berhadapan dengan masalah kekurangan sumber kewangan untuk membina semula negeri Sabah yang terjejas teruk semasa Perang Dunia Kedua. Perkara ini menyebabkan wilayah tersebut diletakkan di bawah kawalan pejabat kolonial dan menjadi Tanah Jajahan Mahkota British pada 15 Julai 1946. Usaha-usaha Kerajaan British Borneo Utara (KBBU) menstrukturkan semula pentadbiran dan membangunkan sosioekonomi negeri Sabah membawa perubahan besar kepada penduduk Sabah terutamanya dalam kalangan penduduk yang terdedah kepada pembangunan infrastruktur dan berpeluang mendapat pendidikan moden. Salah satu kesan penting bagi penduduk peribumi Sabah sebagai kesan daripada sistem pendidikan moden yang dinikmati oleh anak-anak peribumi khususnya pada tahun 1950-an ialah kesedaran mereka terhadap identiti etnik yang semakin berkembang. Kesedaran mereka tentang identiti etnik dan kesedaran untuk menjaga budaya etnik mereka dikesan melalui kegiatan berpersatuan. Kesedaran berpersatuan dimulakan menerusi penubuhan kelab-kelab sukan dan aktiviti sosial yang lain. Diikuti oleh persatuan sosiobudaya, agama, kebajikan dan sehinggalah terbentuknya persatuan etnik yang kemudiannya menjadi asas kepada penubuhan parti-parti politik pada awal tahun 1960-an.

Meskipun berlatarkan kepelbagaian suku dan terpisah-pisah dari segi tempat tinggal yang jauh dan kesukaran berinteraksi dengan etnik yang lain sebelum dan semasa pentadbiran SBBUB, namun dari segi sejarah hubungan etnik khususnya pada zaman selepas Perang Dunia Kedua sehingga selepas merdeka, negeri Sabah menunjukkan perkembangan hubungan etnik yang baik dan dinamik. Keadaan ini berbeza dengan suasana hubungan etnik di Persekutuan Tanah Melayu khususnya selepas Perang Dunia Kedua dan pada awal kemerdekaan yang menunjukkan kerenggangan hubungan etnik kesan daripada pelbagai faktor seperti Dasar Pecah dan Perintah yang diamalkan oleh British, kesan zaman pendudukan Jepun, zaman Darurat akibat pemberontakan bersenjata Parti Komunis Malaya (PKM), isu-isu etnik dan lain-lain lagi. (Mohd.Ridhuan Tee Abdullah:2010:65). Politik komunalisme begitu ketara kewujudannya di Semenanjung Malaysia dan telah meninggalkan kesan yang negatif ke atas beberapa perkara. Pertama, tidak wujud kesatuan budaya kerana setiap bangsa mempunyai bahasa, tradisi, agama dan budaya hidup masing-masing. Kedua, tidak wujud kesatuan wilayah kerana kebanyakan orang Melayu tertumpu di kawasan pantai timur dan utara yang kurang maju, sedangkan orang Cina hidup kawasan pantai barat yang lebih maju. Ketiga, tiadanya keserataan dalam pemusatan kekuatan ekonomi dan politik. Kuasa politik berada di tangan orang Melayu, sementara ekonomi didominasi oleh orang Cina. Keempat, masalah status orang Melayu. Orang bukan Melayu menganggap bahawa keistimewaan orang Melayu bersifat sementara. Mereka mendesak supaya peningkatan terhadap hak-hak mereka turut dilakukan kerana berpegang kepada prinsip kesamarataan. Sementara orang Melayu berkeras dengan merujuk kepada sejarah hak bumiputera mesti dipertahankan dan diberi keistimewaan khusus. Sehingga kini, keempat-empat perkara tersebut masih boleh menimbulkan salah faham dan persepsi negatif yang kadangkala boleh menyebabkan berlakunya ketegangan dalam hubungan etnik di Malaysia. Persepsi negatif tersebut semakin menonjol apabila agen-agen sosialisasi politik yang lain turut mempengaruhi mereka seperti keluarga dan pendidikan yang diperolehi (Mohd.Ridhuan Tee Abdullah:2010:65).

Pengalaman di Sabah pula menunjukkan perbezaan yang jelas dari segi hubungan penduduk peribuminya dengan etnik lain seperti etnik Cina. Sejarah yang berbeza antara Sabah dengan Semenanjung Malaysia tidak

dinafikan menyajikan pengalaman yang berbeza. Sabah tidak melalui pengalaman proses segregasi yang terancang seperti pelaksanaan Dasar Pecah dan Perintah yang diamalkan oleh pentadbiran British di Tanah Melayu yang mengasingkan etnik Melayu, Cina dan India berdasarkan tempat tinggal dan pekerjaan. Meskipun SBBUB tidak menggalakkan penduduk peribumi terlibat dalam ekonomi moden, namun penduduk peribumi diberi peluang terlibat dalam kerja-kerja di ladang-ladang getah, ladang tembakau, kegiatan pembalakan dan sebagai buruh-buruh dalam pembinaan jalan kereta api serta jalan raya bersama-sama dengan buruh-buruh tempatan daripada pelbagai etnik dan juga buruh-buruh dari luar seperti dari Cina, Jepun, Filipina dan Indonesia. Faktor ini membolehkan hubungan baik yang terjalin antara individu atau kelompok yang berbeza latar belakang budaya, agama dan bahasa berlaku tanpa paksaan. Pengalaman harian yang terhasil daripada hubungan tersebut pula berlaku dalam pelbagai suasana dan ruang lingkup yang luas. Hubungan etnik yang harmoni berlaku dalam kehidupan seharian dalam masyarakat, komuniti dan juga di tempat kerja. Selain itu, Sabah juga tidak melalui pengalaman peristiwa darurat dari tahun 1948-1960 semasa pemberontakan bersenjata PKM di Tanah Melayu yang menyaksikan hubungan berkonflik antara etnik Melayu dan etnik Cina. Sebaliknya Interaksi yang baik antara penduduk peribumi dengan etnik Cina di Sabah telah berlangsung dalam jangka masa yang panjang sejak sebelum pentadbiran SBBUB lagi. Ditambah lagi dengan pengalaman semasa zaman pendudukan Jepun yang menunjukkan hubungan yang baik antara etnik peribumi dengan etnik Cina yang saling bantu membantu dalam menghadapi kesukaran hidup semasa Perang Dunia Kedua.

Dalam bidang pentadbiran, Kerajaan British Borneo Utara (KBBU) telah banyak mengubah dasar pentadbiran SBBUB sebelum Perang Dunia Kedua yang hanya memberikan peluang kepada penduduk peribumi terlibat dalam pentadbiran pada peringkat paling rendah sahaja atau terhad dalam institusi pentadbiran peribumi sahaja. KBBU telah melibatkan pemimpin peribumi menjadi ahli yang dilantik oleh Gabenor British dalam Majlis Eksekutif dan Majlis Legislatif. Melalui kedua-dua majlis ini, pemimpin peribumi mengetahui dasar-dasar kerajaan dan memberi pengalaman dan latihan penting kepada mereka untuk mengendalikan urusan pentadbiran kerajaan. KBBU juga menggalakkan penubuhan Lembaga Tempatan dan Majlis Daerah bagi memberi peluang kepada penduduk khususnya pemimpin peribumi di sesebuah kawasan dalam melaksanakan program memajukan daerah mereka. Usaha ini menggalakkan penduduk pelbagai etnik di setiap daerah bekerjasama untuk membangunkan daerah mereka terutamanya dalam membantu KBUB menyediakan kemudahan agar lebih banyak sekolah kerajaan dapat dipercepatkan pembinaannya di samping penubuhan Sekolah Sukarela Rakyat. Penubuhan lebih banyak sekolah di kawasan pinggir bandar dan kawasan luar bandar telah meningkatkan peluang untuk anak-anak peribumi mendapat pendidikan secara formal pada peringkat awal dan menengah dengan lebih meluas. Kesan penting juga dapat dilihat dari segi perubahan sikap dalam kalangan masyarakat peribumi yang semakin menyedari kepentingan pendidikan dalam kalangan anak-anak mereka. Penubuhan Maktab Perguruan Kent, Maktab Perguruan Gaya dan Pusat Latihan Guru Bumiputera pula telah berjaya menambah bilangan guru terlatih yang berkhidmat di sekolah-sekolah seluruh Sabah. Pembangunan pendidikan semasa pentadbiran KBBU membawa perubahan besar kerana dapat meningkatkan taraf pendidikan dan kualiti hidup masyarakat di Sabah. Perkembangan dalam bidang pendidikan di samping pembangunan sosial yang lain menjadi faktor pencetus kepada perkembangan kesedaran berpersatuan dan kesedaran politik dalam kalangan masyarakat peribumi di Sabah (Siti Aidah Hj. Lokin:2007:155-156). Penubuhan persatuan-persatuan sukarela (NGO) sejak tahun 1950-an sehingga kini kecuali yang mewakili etnik tertentu di Sabah memperlihatkan penglibatan masyarakat pelbagai etnik dari segi keahlian dan kepemimpinan persatuan, contohnya beberapa persatuan sosiobudaya di Kota Kinabalu yang

dikenali sebagai Angkatan Gaya Baru (AGABA), Angkatan Persuratan Melayu Sabah (APMS) dan pertubuhan sukarela wanita seperti Perkumpulan Perempuan Sabah (PPS) dan Pertubuhan Wanita Sabah (PEWASA). Pengalaman bekerjasama dalam kalangan pelbagai etnik bagi menggerakkan kegiatan NGO terutamanya persatuan-persatuan yang bercorak sosiobudaya mengukuhkan lagi hubungan etnik dalam kalangan masyarakat di Sabah.

3. Masyarakat Sabah Membentuk Kesepaduan dalam Kepelbagaian Pasca 1963

Masyarakat Sabah yang pelbagai etnik serta amalan budaya telah terbentuk dalam jangka masa yang panjang seiring dengan perkembangan sejarah negeri ini. Meskipun bersifat kepelbagaian, namun realitinya masyarakat ini hidup dalam kesepaduan. Justeru konsep 'Kesepaduan dalam Kepelbagaian' yang melambangkan keadaan hubungan harmoni pelbagai etnik di Sabah wajar diteliti daripada pelbagai sudut kajian. Kesepaduan sosial adalah indikator penting bagi mencerminkan situasi aman dan harmoni dalam sesebuah komuniti. Ia merupakan prasyarat kepada kestabilan dalam mendepani sebarang isu yang mencetuskan konflik atas sebab agama dan etnik (Suraya:2019:1). 'Kesepaduan,' iaitu suatu fenomena sosial yang dipacu oleh idaman mendalam terhadap perpaduan yang seterusnya pula mempengaruhi para anggota masyarakat tersebut untuk merungkai pelbagai ikhtiar dan kegiatan yang mereka anggap sebagai prasyarat mencapai perpaduan tersebut. Himpunan usaha ini sering tanpa disedari telah membawakan keamanan, keharmonian dan kestabilan dalam masyarakat, belum membawakan perpaduan idaman (Shamsul Amri Baharuddin:2011:16). Himpunan usaha ini umumnya adalah bersifat fenomenologikal kerana berpaksikan perilaku, bukan bersifat struktural yang berpaksikan institusi. Oleh yang demikian, dalam konteks pembentukan kesepaduan sosial sebagai suatu fenomena praperpaduan, peranan agensi bersifat *everyday-defined* jauh lebih penting dan berkesan daripada struktur atau institusi yang bersifat *authority-defined*. Ini kerana setiap anggota masyarakat majmuk bebas untuk bertindak dan berperilaku pro keamanan, pro keharmonian dan anti keganasan demi *survival* diri, keluarga dan kelompok sosialnya.

Oleh yang demikian, jika timbul sebarang konflik, pergeseran dan pertelingkahan disebabkan perbezaan sosial yang sedia ada dalam sesebuah masyarakat majmuk itu, para anggotanya akan segera mencari jalan penyelesaian melalui perundingan dalam pelbagai cara dan bentuk. Umumnya melalui perundingan seperti ini terhasil persetujuan, kompromi dan tolak ansur dalam banyak hal. Ini tidak bermakna semua cabaran, rasa tak puas hati dan potensi konflik terselesaikan. Ia tetap ada, tetapi dalam keadaan terkawal kerana anggota masyarakat amnya menolak keganasan sebagai jalan penyelesaian perbezaan sosial. Justeru, kesepaduan sosial boleh wujud dan bercambah, apatah lagi kalau ada usaha sedar berpunca daripada tindakan *authority-defined* dan *top-down* yang boleh melengkap dan menjamin kelangsungannya dan meningkatkan daya ketahanan dalam sesebuah masyarakat majmuk. Salah satu usaha tersebut adalah bersifat pemantauan berlanjutan melalui prosedur tertentu, yang bertindak sebagai sistem amaran awal. Oleh yang demikian, sebarang kemungkinan konflik terbuka berlaku dapat dikawal sebelum menjadi lebih besar dan merebak, lalu merungkai kesepaduan sosial yang telah wujud dengan baiknya (Shamsul Amri:2011:17)

Dengan itu, dapat dijelaskan bahawa kesepaduan sosial ialah keinginan dan kerelaan individu untuk saling bekerjasama antara satu sama lain serta sedia menerima, berkompromi dan tidak berkonfrontasi dalam menghadapi sebarang konflik atau ketegangan yang melibatkan perbezaan sosial. Kesepaduan sosial menggambarkan satu tahap keterikatan norma dan nilai masyarakat serta perkongsian matlamat yang sama untuk membina komuniti yang harmoni. Kesepaduan sosial juga merupakan indikator yang menunjukkan kemampuan masyarakat tinggal bersama dan bersikap saling menerima untuk sama-sama membina

keharmonian serta bersikap matang dalam menghadapi cabaran perbezaan agama dan etnik (Suraya:2019:6) Hal ini menunjukkan usaha memupuk kesepaduan sosial yang melibatkan hubungan antara agama dan etnik tidak mudah kerana ia menuntut kerelaan dan kesediaan masyarakat di peringkat akar umbi untuk saling berkompromi dan bertoleransi menyelesaikan konflik dan krisis yang dihadapi. Kesepaduan sosial juga dapat dipupuk berasaskan norma-norma sosial yang melibatkan perlakuan dan tatasusila tertentu dalam masyarakat seperti kesantunan bertingkah laku dan sikap ramah mesra dalam hubungan seharian antara pihak berbeza agama dan etnik. Dengan itu, dapat dijelaskan bahawa kesepaduan sosial ialah gambaran kepada usaha anggota masyarakat untuk saling bekerjasama ke arah kebaikan, menentang sikap eksklusif dan keterpinggiran (marginalization) dan berupaya membina semangat kekitaan dan mempromosi semangat saling percaya. Salah satu daripada indikator penting kesepaduan sosial ialah semangat kebersamaan (a sense of living togetherness) yang dibina melalui interaksi seharian dalam pelbagai aktiviti sosial seperti makan bersama, tinggal bersama dan melibatkan diri dalam upacara perayaan dan keagamaan bersama. Situasi kesepaduan sosial ini dapat dilihat dalam hubungan antara penganut agama berbeza di pedalaman Sabah, iaitu di daerah Tambunan dan Tenom (Suraya:2019:7)

Dalam usaha mengukuhkan kesepaduan sosial, aspek amalan harian dalam kalangan masyarakat pelbagai etnik ditandai oleh interaksi dan jalinan hubungan sosial yang saling berkait rapat dan bergantung antara satu sama lain. Interaksi dan jalinan hubungan sosial yang rentas etnik, agama dan budaya ini boleh berlaku di tempat kerja, di kawasan tempat tinggal, ziarah-menziarahi rakan yang ditimpa musibah, meraikan perayaan pelbagai etnik dan ketika anggota masyarakat sama-sama terlibat dalam pelbagai kegiatan kemasyarakatan. (Siti Aidah *et al*:2021:120). Dalam kalangan masyarakat Sabah, wujud sikap saling menghormati dan meraikan budaya yang mencerminkan keharmonian hidup masyarakatnya. Walaupun terdapat perbezaan pendapat dan kepercayaan tetapi kesemuanya ditangani dengan berhemah dan bermusyawarah supaya keharmonian antara etnik terus terpelihara. Di Sabah, amalan seperti sambutan perayaan pesta Ka'amatan, membayar *sogit* (kepatuhan kepada undang-undang adat), *muncang* (kerjasama) dan budaya perkahwinan campur sudah menjadi satu budaya biasa dalam kalangan masyarakat pelbagai etnik di Sabah (Sharifah Darmia Sharif Adam:2020:65). Penglibatan pelbagai pihak sama ada daripada masyarakat Islam dan bukan Islam dalam aktiviti seharian melibatkan hubungan antara agama seperti makan bersama di meja makan yang dihidangkan makanan halal dan non-halal, tinggal bersama ahli keluarga yang berbeza agama, menyediakan juadah sahur dan berbuka puasa (sungkai) untuk keluarga Muslim yang berpuasa, melaksanakan ibadah solat di rumah dan menghadiri majlis tahlil. Situasi sebegini bukanlah perkara yang asing dalam kehidupan ahli keluarga yang berbeza etnik dan agama di Sabah. Situasi tersebut juga menunjukkan kesediaan masyarakat pelbagai etnik di Sabah untuk saling bekerjasama dan menepati konsep kesepaduan sosial yang tidak bergantung kepada persamaan sosial, homogeniti nilai, pendapat atau menghendaki setiap orang berkongsi persamaan kepercayaan dan gaya hidup. Peluang untuk saling berinteraksi dan bekerjasama dalam menggerakkan kegiatan budaya setempat mewujudkan hubungan harmoni antara penganut pelbagai agama dan membuka ruang untuk mereka mengenali agama Islam dengan lebih dekat. Berdasarkan pemerhatian ikut serta dalam kajian Suraya (2019), masyarakat peribumi di pedalaman Sabah sememangnya melazimi amalan bertoleransi dan cenderung mewujudkan hubungan positif dalam perkara yang melibatkan hubungan antara agama. (Suraya:2019: 13).

Kesimpulan

Pembentukan masyarakat yang bercirikan kepelbagaian etnik dan sosiobudaya di Sabah berkait rapat dengan perkembangan sejarah, sistem pentadbiran dan perkembangan sosioekonomi negeri ini. Pengalaman hubungan etnik di Sabah membuktikan bahawa masyarakatnya hidup dalam harmoni meskipun berlatarbelakangkan ciri kepelbagaian etnik dari segi sistem agama, kepercayaan dan kepelbagaian amalan adat serta budaya. Kepelbagaian budaya tidak menjadi kekangan untuk mereka mewujudkan kesepaduan sosial sebaliknya hubungan etnik yang harmoni terus terjalin dalam suasana kepelbagaian masyarakat Sabah. Masyarakat pelbagai etnik di Sabah sentiasa berhubungan di antara satu sama lain dan saling bercampur dalam kebanyakan aktiviti kemasyarakatan serta sambutan perayaan. Amalan bertoleransi yang berterusan ternyata merupakan hasil daripada peluang yang begitu luas disebabkan peristiwa sejarah dan jalinan kerjasama yang dipupuk melalui interaksi dalam aktiviti kehidupan harian serta menerusi pelbagai kegiatan kemasyarakatan dalam kalangan masyarakat Sabah yang pelbagai etnik.

Penghargaan: Terima kasih dan penghargaan kepada Universiti Malaysia Sabah kerana telah memperuntukkan Skim Geran Dana Khas SDK0328-2019 bagi menjalankan dan menjayakan kajian ini.

Persetujuan Termaklum: Persetujuan telah di perolehi daripada semua individu atau subjek yang menyertai kajian ini.

Konflik Kepentingan: Artikel ini tiada konflik kepentingan dengan mana mana pihak.

Rujukan

- Budi Anto Mohd. Tamring & Saidatul Nornis Hj. Mahali. (2020). "Hubungan Kaum di Sabah: Suatu Pemerhatian Awal" dalam *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*, Volume. 5, Issue 10 (hlm.95-104), Oktober 2020.
- Hall, Maxwell. (1962). *Kinabalu Guerillas; An Account of the Double Tenth, 1943*, Hong Kong: The Union Press.
- Hasnah Hussiin. (2009). "Kesan Modenisasi ke atas Hubungan Kaum di Malaysia", *Jurnal UMP Sains Sosial dan Pengurusan Teknologi 1*(1) 2009 (hlm.13-22).
- Jones, L.W. (1962). *North Borneo Report on the Census of Population taken on 10th August 1960*, Kuching : Government Printing Office.
- Jurry Foo. (2012). "Sino" ,dalam Kntayya Mariappan dan Paul Porodong (Penyunting) dalam *Murut & Pelbagai Etnik Kecil Lain di Sabah*, Kuala Lumpur: Institut Terjemahan & Buku Malaysia dan Universiti Malaysia Sabah, 2012.
- Kntayya Mariappan dan Paul Porodong. (2012). 'Kepelbagaian Etnik di Sabah', dalam Kntayya Mariappan dan Paul Porodong (Penyunting) dalam *Murut & Pelbagai Etnik Kecil Lain di Sabah*, Kuala Lumpur: Institut Terjemahan & Buku Malaysia dan Universiti Malaysia Sabah, 2012.
- Manual Damilan, Baszley Bee Basrah Bee & Maureen De Silva. (2019). "Sejarah Toleransi Agama dalam kalangan Masyarakat Islam dan Kristian Dusun Kimaragang di daerah Kota Marudu" dalam Abdul Hakim Mohad, Asmiaty Amat & Ros Aiza Mohd Mokhtar (Pnyt) *Sosiobudaya Etnisiti Sabah*, Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Maxwell, D.R. (1921). *State of North Borneo Report 1921*. Jesselton:Government Printing Department.

- Mohd. Ridhuan Tee Abdullah. (2010). *Cabaran integrasi antara kaum di Malaysia: Perspektif sejarah, keluarga dan pendidikan*, Jurnal Hadhari Bil. 3 (2010), (hlm.61-84), Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM) & Institut Islam Hadhari, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Saidatul Nornis Hj. Mahali. (2017). *Undang-Undang Adat Dalam Konteks Peribumi Sabah*, Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Shamsul Amri Baharuddin. (2011). *Kesepaduan dalam Kepelbagaian Perpaduan di Malaysia Sebagai Walk-in Progress*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Sharifah Darmia Sharif Adam. (2020). “Pengaruh Budaya dalam Keharmonian Etnik di Sabah”, Kertas Kerja yang dibentangkan dalam *Persidangan Antarabangsa Sains Sosial dan Kemanusiaan ke-5 (PASAK5 2020)* – Secara Dalam Talian, 24 & 25 November 2020.
- Siti Aidah Hj. Lokin. (2007). *Perubahan Sosioekonomi dan Pentadbiran Masyarakat Peribumi Sabah (1881-1963)*, Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Siti Aidah Lukin @ Lokin, Mohd Sohaimi Esa, Abang Mohd Razif Abang Muis, Romzi Ationg, Budi Anto Mohd Tamring, Irma Wani Othman & Saifulazry Mokhtar. (2021). “Kaedah dan Cabaran dalam Mengurus Hubungan Etnik di Malaysia”, *International Journal of Law, Government and Communication, Volume 6*, Issue 23 (hlm 115-124, Global Academic Excellence (M) SDN. BHD.
- Suraya Sintang, Budi Anto Mohd.Tamring, Nur Farhana Abdul Rahman, Siti Aidah Lukin @ Lokin & Halina Sendera Mohd. Yakin. (2019). “Kesepaduan Sosial dalam Hubungan Antara Agama di Pedalaman Sabah” dalam *Borneo International Journal, Volume 2* (1) (hlm.5-15)